

**Friese edelen,
hun kapitaal en
boerderijen
in de vijftiende
en zestiende eeuw**

**De casus
Rienck Hemmema
te Hitzum**

Amsterdam
University
Press

**Gilles de Langen
en Hans Mol**

Friese edelen, hun kapitaal en boerderijen in
de vijftiende en zestiende eeuw

Afb. 1. Tekening van een gevelsteen uit de voormalige poort van Hemmemastate te Berlikum, door Ids Wiersma. Collectie Fries Museum.

Friese edelen, hun kapitaal en boerderijen in de vijftiende en zestiende eeuw

**De casus
Rienck Hemmema
te Hitzum**

**Gilles de Langen
en Hans Mol**

Amsterdam University Press

Amsterdam
University
Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Provincie Fryslân, de Fryske Akademy, het Fryske Akademy Fûns, de Ottema Kingma Stichting, de Boersma Adema Stichting, het Sint Anthony Gasthuis, het Ritske Boelema Gasthuis, het Koninklijk Fries Genootschap, de Van Heloma Stichting en de P.W. Janssens Friesche Stichting.

FA-nr. 1134

Abbeiding omslag: De windhond uit het wapen van de familie Hemmema zoals weergegeven op het portret van Hette Hemmema uit 1561, Collectie Fries Museum.
Ontwerp omslag en binnenwerk: Prezns - Marco Bolsenbroek, Zutphen

ISBN 978 94 6372 778 5
e-ISBN 978 90 4855 671 7
DOI 10.5117/9789463727785
NUR 693 | 696

Creative Commons License CC BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© G. de Langen en H. Mol / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	11
1 Adel en hoofdelingen in middeleeuws Friesland	23
2 De families en het startkapitaal van Rienck Hemmema en Ath Roorda	45
3 Het hoofdelingsgoed in Hitzum: samenhang, landschap, kerk, stins en vrijleen	69
4 Boerderij, bedrijfsresultaten en de moderniteit van Rienck als boer	101
5 Beheer, waarde en de exploitatie van boerderijen door adel en eigenerfden in Franekeradeel en Hennaarderadeel	119
6 Adellijke vermogens in Friesland in de tweede helft van de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw	133

7	Rienck Hemmema als edelman: studie, status en levenswijze	159
	Epiloog	179
	Bijlagen	
	Bijlage 1. Testament van Riencks vader Hette Hemmema, 30 september 1572	191
	Bijlage 2. Notitie over de toedeling van de goederen van Hette Hemmema aan diens erfgenamen	195
	Bijlage 3. Testament van Riencks broer Douwe Hemmema, 3 februari 1574	198
	Bijlage 4. Inventaris van stukken uit de nalatenschap van Sicke Gratinga, in het bezit van diens weduwe, verblijvende te Kampen, van 12 februari 1539	201
	Bijlage 5. De edelen van Friesland, 1504/1513, gerangschikt naar hun belastingopgave voor de 21 ^{ste} penning	208
	Bijlage 6. Gegevens over de materiële inbreng van beide partners uit akten van huwelijkse voorwaarden uit Friesland, 1452-1556	222
	Bronnen en literatuur	225
	Over de auteurs	237
	Register van plaats- en persoonsnamen	239

Woord vooraf

Friesland is een land waarin vele middeleeuwse infrastructu-
rele projecten zoals terpenbouw, bedijkingen en veenont-
ginningen door samenwerking werden gerealiseerd. Omdat coöperatie een
mate van gelijkheid tussen de deelnemers veronderstelt, heeft menig histo-
ricus het egalitaire karakter van de Friese samenleving benadrukt. Een extra
reden daarvoor was dat het sociaaleconomische landschap door eigenerfde
vrije boeren leek te zijn gedomineerd. In het hele Friese gebied tussen Alk-
maar en Bremen werden immers geen horigen aangetroffen, terwijl men er
ook van geen landsheer wilde weten. Friesland gold daarom in Europees
verband lang als een unieke regio, bestaande uit een reeks ministaatjes waar-
in zelfbewuste grondbezitters-landgebruikers bij toerbeurt het bestuur uit-
oefenden. In deze ‘proto-democratie’ was geen plaats voor de adel als een
van oudsher bevoorrechte stand. Dit beeld is echter een paar decennia gele-
den gekanteld. Meer en meer wordt verdedigd dat ook de Friese maatschap-
pij wel degelijk gelaagd is geweest. Ook al kunnen er geen echt grote spelers
met een welomschreven machtsmonopolie in worden aangewezen, duide-
lijk is wel geworden dat de mannen die er, onder de titel van hoofdelingen,
in de vijftiende eeuw gezag in uitoefenden zich als adellijk beschouwden en
zich konden beroepen op generaties edele voorouders.

Toch betekent dit niet dat de vrije boer uit beeld is geraakt. Voor de door kolonisten opgelegde veengebieden in het zuiden en oosten spreekt dat vanzelf. Alleen eigenerfden konden er het bestuur voor hun rekening nemen. Maar ook in de klei- of terpengebieden vinden we omstreeks 1500 welgestelde vrije boeren die naast edelen politiek actief waren. Er lijkt van een subtiele sociale gelaagdheid sprake te zijn geweest: met een paar rijke hoofdelingen aan de top, een groot aantal kleine edellieden daaronder, en aansluitend een omvangrijke groep welvarende eigenerfden, met tal van doorsnee-pachters en kleine grondeigenaren op een lager niveau. De indruk bestaat dat juist de groep van rijke geërfden getalsmatig sterk vertegenwoordigd was en qua vermogen weinig onderdeed voor de kleine adel. We hebben derhalve te maken met twee op elkaar aansluitende 'Führungsschichten': die van de adel en die van de welgestelde eigenerfden.

Een kernprobleem is dan hoe beide groepen in het autonome landsheerloze Friesland konden samenwerken bij het bestuur door zelfgekozen rechters. Om deze kwestie nader te onderzoeken is in 2016 aan de Fryske Akademy een meerjarig historisch en archeologisch onderzoeksprogramma gestart, onder de titel *Een egalitaire samenleving? Land, adel en boeren tussen Vlie en Eems, 850-1600*. Uitgangspunt was en is de waarneming dat beide sturende groepen hun bestaansbasis vonden in het agrarische bedrijf. Ook de adel was afhankelijk van de opbrengst van boerderijen en moest zich actief met de exploitatie ervan bezighouden. Verder is duidelijk dat edelen deelnamen in prestigeprojecten als kerk- en kloosterstichtingen. Dit leverde aanzien op maar kostte ook kapitaal. Hoe slaagden zij erin zulke investeringen te blijven doen, het eigen landbezit intact te laten of zelfs uit te breiden en het gros van de eigenerfde boeren, die eveneens goederen mochten en konden verwerven, op afstand te houden?

Antwoord willen geven op deze vragen betekent dat we ook de boerderijen van de adel en de eigenerfden moeten bestuderen. In welke mate onderscheidde deze zich per groep wat hun omvang en opzet betreft? Waren er omvangrijke landgoederen met dito exploitatiecentra of uitte grootgrondbezit zich eerder in de accumulatie van diverse bedrijfseenheden? En dan is er nog de kwestie van de economische bewegingsruimte van zowel de edelman-boer als de eigenerfde grondgebruiker: wie waren hun economische partners, wat en waar kochten en verkochten zij, en welke informatie kan daarover ingewonnen worden?

De voorliggende studie presenteert enkele belangrijke resultaten van het genoemde onderzoeksprogramma dat kon worden uitgevoerd met financiële steun van de Provincie Fryslân. Reden voor haar bijdrage was en is dat het project inzicht biedt in de ontwikkeling van de boerderijplaats en daarmee hulp biedt bij het formuleren van ruimtelijk en erfgoedbeleid.

Men moet daarbij bedenken dat door de agrarische schaalvergroting een omvangrijk deel van de tienduizend boerderijplaatsen die Fryslân sinds de volle middeleeuwen telt, in snel tempo zijn oorspronkelijke functie verliest, terwijl de overige van karakter veranderen. Wie problemen rondom de verduijning, herbestemming en cultuurhistorische en landschappelijke waardebepaling van boerderijen wil oplossen, kan dat alleen doen als het verleden ervan meer in detail is ontleed.

Naast de Provincie hebben ook het Fryske Akademy Fûns en de Fryske Akademy het welslagen van het programma mogelijk gemaakt. Belangrijke aanvullende steun werd verder geboden door de Ottema Kingma Stichting, de Boersma Adema Stichting, het Sint Anthony Gasthuis, het Ritske Boelema Gasthuis, het Koninklijk Fries Genootschap, de Van Heloma Stichting en de P.W. Janssens Friesche Stichting. Op deze plaats danken wij deze instellingen voor hun inbreng en vertrouwen.

De tekst komt voor rekening van beide ondertekenaars. Jonathan Bos leverde waardevolle datasets voor de samenstelling van een aantal grafieken en GIS-kaarten. Ook voerde hij de meeste gegevens in van bijlage 5 betreffende de rangschikking van Friese edelen naar hun vermogen in 1504/1513. Het merendeel van de kaarten is vervaardigd door Saartje de Bruijn van de Provincie Fryslân en Johan Feikens van de Fryske Akademy. Wij zijn hen zeer erkentelijk voor hun bijdragen en danken hen ook voor de prettige samenwerking.

Gilles de Langen en Hans Mol

1 5 7 0

15

Winterkoer vt de mede op leuert vā 43 stūckē elck stūckē
12 schone viffte de halff lopē in alles

Maerke (v) Sommerkoer op leuert vā 691 st 10z lopē koers.

Weyt op geleuert vā 138 stūckē 19 lopē (v) eē halff.

Groen ortē voert hūys gesaeyt eē halff lopē, daer vā gerege
13 lopen.

Bonē op geleuert vā 70 stūckē 9 lopē (v) eē halff.

Grānie ortē vt gesaeyt eē vierdel, daer vā op geleuert
5 lopē in alles

Hauer op geleuert vā 224 st 4s lopē (v) eē halff.

Ano 1 5 7 1.

Wit weyt gesaeyt voert hūys 8 ackers (v) op de pricke
4 ackers daer vā an 71 gerege 120 st daer vā op geleuert
19 lopē terff, in alles vt gesaeyt viffte halff vierdel

Winterkoer gesaeyt vā de heyminge tot de lūcke sted toe
in gesaeydt 4 lopen ontret de helft beholdē vāt solt water
daer vā gerege in alles 20 lo sē. De ander helft besaeydt in
Maerkekoer daer vā 87 stūckē ontret 14 lopē op geleuert
Het leeg vāt terp besude in v̄ summerkoer de 20 May
(v)

Afb. 2. Fol. 15 uit het Memoriael of Rekenboeck.

Inleiding

Rienck Hemmema is een bekende naam in de Friese geschiedenis.¹ Hij was auteur van een gedetailleerd aantekenboek waarin inkomsten van en uitgaven voor zijn boerderij in Hitzum onder Franeker zijn genoteerd over de jaren 1569-1574.² Diverse historici hebben dit *Rekenboeck* of *Memoriael* gebruikt om te laten zien hoe modern de Friese boer was in de zestiende eeuw. De eerste was de conservator van de Universiteitsbibliotheek van Groningen en latere hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam Tjitte J. de Boer, die er in 1898 over schreef in een serie opstellen over de Friese kleiboer.³ Een andere was de bekende natuurkundige, dichter en historicus Obe Postma. In zijn vlot leesbare

- 1 De auteur wordt soms Rienck van Hemmema genoemd. Ook zijn vader, broers en vele vertegenwoordigers van Friese adellijke geslachten hanteren in deze tijd vaak, maar niet altijd consequent, de (Nederlandse) genitiefvorm 'van'. Op het titelblad van zijn *Rekenboeck* (afb. 16) afficheert Rienck zich echter als Rienck Hemmema. Wij houden deze traditionele (Friese) vorm aan, ook voor leden van andere families in deze tijd.
- 2 'Tresoar, Verzameling Handschriften, afkomstig uit de Provinciale Bibliotheek', inv.nr 1184, uitgegeven door P. Gerbenzon, in (1): *Estrikken. Rige lytse Teksten en Stúdzjes op it gebiet van de Fryske Filology* 14 (1956) V-VI, 1-69; en opnieuw in (2): *Agronomisch-Historische Bijdragen IV* (1958) 133-208.
- 3 T.J. de Boer, 'De Friesche kleiboer. Een historische schets [II]', *Tweemaandelijksch Tijdschrift voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Politiek* 4 (1898) 225-242, 400-428.

boekje *De Fryske buorkerij en it boerelibben yn 'e 16^e en 17^e ieu* uit 1937 en het samen met J.J. Spahr van der Hoek geschreven eerste deel van de *Geschiedenis van de Friese landbouw* uit 1952 verwijst hij vaak naar Hemmema. De gene die Rienck Hemmema de meeste bekendheid heeft bezorgd is echter Bernard Slicher van Bath, die in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw hoogleraar landbouwgeschiedenis aan de landbouwhogeschool van Wageningen was. Hij verzorgde in 1956 samen met de rechtshistoricus en oudfrisist Pieter Gerbenzon een editie van het *Memoriael*. In zijn inleiding en toelichting op de tekst, onder de titel 'Het Rekenboek van Rienck Hemmema historisch beschouwd', schetste hij Rienck als het prototype van de op de markt georiënteerde agrariër van de vroegmoderne tijd.⁴ Via Slichers uit 1963 stammende Engelse uitgave van zijn populaire handboek over de agrarische geschiedenis van West-Europa heeft dat beeld zich in de internationale literatuur vastgezet.⁵ Het heeft daarom in de loop van de tijd ook een vaste plek in de Friese historiografie gekregen, en wel zo stevig dat Rienck Hemmema in de historische canon van Friesland is opgenomen, naast en tussen andere bekende Friezen als Grutte Pier, Menno Simons en Gysbert Japicx. Hij wordt daar in krachtige streken door Goffe Jensma gepenseeld als een 'calculerende boer'.⁶

Wij willen in dit boek Rienck opnieuw bekijken. Niet om vraagtekens te plaatsen bij de moderniteit van zijn bedrijfsvoering, maar om zijn staat en ambities als edelman te bezien en na te gaan hoe zijn agrarisch ondernemerschap daarbij paste. Want, dat moet worden onderstreept, Rienck Hemmema en zijn vrouw Ath Roorda waren niet van boerenkomaf. Zij kwamen voort uit de groep van geprivilegieerde heerschappen die in 1504 hertog Georg van Saksen als landsheer van Friesland tussen Vlie en Lauwers erkenden en daarmee tevens hun adeldom lieten vastleggen en bevestigen.⁷ Zoals verderop zal blijken, kunnen al hun kwartieren als adellijk worden geduid. Rienck gaf trouwens ook zelf aan *nobilis* te zijn bij zijn inschrijving aan de

4 B.H. Slicher van Bath, 'Het Rekenboek van Rienck Hemmema historisch beschouwd'. In 1958 vergeleek hij in een apart opstel het bedrijf van Hemmema met dat van de vroegzeventiende-eeuwse Engelse boer Robert Loder in *It Beaken* nr. 20, 89-117.

5 B.H. Slicher van Bath, *Agrarian History of Western Europe* (London 1966) 176-177, 245-247, 307-309. Vgl. M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied, 1505-1830* (Groningen/Wageningen 2006) 14, 71-74; J. Bieleman, *Five centuries of farming. A short history of Dutch agriculture 1500-2000* (Wageningen 2010) 45-46; en B. van Bavel, *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010) 209-210.

6 G.Th. Jensma, 'De calculerende boer. Het rekenboek van Rienck Hemmema, 1569-1573', in: Idem (red.), *De canon van de geschiedenis van Friesland in 11 en 30 vensters. Rapport van de commissie Canon van Friesland* (Leeuwarden 2008) 42-43.

7 Over deze en andere lijsten van 'edelingen', zie hoofdstuk 1. Vgl. P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009) 220-221.

universiteit van Leuven in 1559.⁸ Dat betekent dat hij binnen een regionaal adellijk familienetwerk kon opereren en van daaruit van een behoorlijk kapitaal werd voorzien. Het een met het ander is reden om zijn boekhouding en ambities opnieuw te bestuderen. Op een aantal belangrijke punten komen we daarbij tot een nieuwe beoordeling van de cijfers, waarbij niet alleen de inkomsten naar boven worden bijgesteld, maar ook Hemmema's uitgaven anders gewogen worden: tegen de achtergrond van zijn streven om zijn adellijke status te verhogen dan wel op peil te houden.

Rienck was dus boer én edelman.⁹ Dat roept de vraag op naar de relatie tussen de Friese adel en het boerenbedrijf. Vanuit adelshistorisch perspectief is in Nederland nog maar weinig aandacht besteed aan de agrarische activiteit van edelen. Dat is begrijpelijk, omdat de traditie nu eenmaal wil dat een edelman geen handwerk mag verrichten. Ploegen, zaaien, wieden en maaien: wie zich daaraan waagde, bewoog zich beneden zijn stand en verloor zijn voorrechten. Dat weten we uit het vaak vertelde verhaal over de Hollandse edelman Koen van Foreest uit Beverwijk tegen wie in 1465 door de burens van het dorp werd geprocedeerd omdat hij met een riek bovenop een hooiwagen was gezien en daarom geen recht kon doen gelden op schotvrijdom en andere voorrechten.¹⁰ Nu zou een dergelijke kwestie zich nooit in Friesland hebben kunnen afspelen omdat Friese edelen in de late middeleeuwen en de zestiende eeuw binnen de landsgemeenten geen vrijstelling van grondbelasting genoten. Maar ook zij moesten rekenen met de algemeen aanvaarde notie dat het hun niet paste handwerk te verrichten.¹¹

Een andere reden om Rienck Hemmema opnieuw onder de loep te nemen, is dat zijn boerderij te Hitzum, even ten zuiden van Franeker, door middel van eigendomsonderzoek beter dan voorheen gelokaliseerd kan worden. Dat karteren maakt het binnen bepaalde marges mogelijk de bodemkwaliteit, het microreliëf en dus ook de relatieve vruchtbaarheid van

8 *Matricule de l'Université de Louvain*, 10 dln., E. Reusens, J. Wils en A. Schillings (éd.) (Brussel 1903-1967) IV, 594.

9 Zie ook de kwalificatie 'edelman-boer' bij O. Postma en J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw I* (Drachten 1952) 117.

10 De meest heldere toelichting op de casus Koen van Foreest treft men bij A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 74-79. Vgl. H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* ('s-Gravenhage 1984) 44.

11 Een van de weinige auteurs die aandacht besteedt aan het agrarisch ondernemerschap van de adel vóór 1800 is H. Feenstra. Zie diens paragraaf 'De jonker als boer' in zijn proefschrift *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800* (Groningen 1981) 33-40. Aan het slot merkt hij op dat de jonkers het handwerk gewoonlijk door dienstpersoneel lieten verrichten. Het idealistische beeld van de zestiende-eeuwse (eigenerfde) kroniekschrijver Abel Eppens, als zouden vóór 1536 de Ommelander edelen zelf achter de ploeg hebben gelopen, acht Feenstra wel terecht onaannemelijk. Vgl. Idem, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen 1988) 46-47.

Kaart 1. Westergo (het noorden op 45 graden)
uit ca. 1685, met Hitzum daarop aangegeven
in blauw, vlak onder Franeker. Collectie Fries
Scheepvaartmuseum Sneek.

het bewerkte land te bepalen. Het laat tevens toe de ligging van Hemmema's bezit ten opzichte van de kerkboerderijen en de centrale state binnen het dorp vast te stellen. Op basis daarvan kunnen dan uitspraken worden gedaan over de oorspronkelijke samenhang tussen deze goederencomplexen en hoe deze eenheden en huizen met bijbehorend bezit door de generaties heen in wisselende verbanden in het familienetwerk werden bewoond en uitgebaat.

Motivatie en invalshoek

Daarmee zijn nog niet alle motieven gegeven voor de archeoloog en mediëvist die we zijn, om ons bezig te houden met een Friese edelman-boer uit de zestiende eeuw. Onze interesse richt zich mede op de periode van de Friese vrijheid, toen het gebied tussen Vlie en Lauwers geen landsheer kende, niet gefeodaliseerd was en door een elite in gemeenschappelijk of genootschappelijk verband werd bestuurd.¹² In West-Europa was dat voor rurale gebieden uitzonderlijk. Van enige afstand bekeken, lijkt de wijze van regeren nog het meest op die van autonome steden waar rijke burgers elkaar in de colleges afwisselden op leidende posities als burgemeesters en schepenen. Het besturen in Friesland gebeurde in zogenoemde landsgemeenten, in het Latijn *universitates terrae* genoemd, zoals Westergo en Oostergo, die op lager niveau elk uit een aantal samenstellende delen (grietenijen) bestonden. Deze delen, die ook letterlijk als deel werden betiteld: Franekera-deel, Hennaarderadeel et cetera, en die in de loop van de late middeleeuwen steeds meer centrale bevoegdheden zoals de uitoefening van het halsrecht naar zich toetrokken, werden bestuurd door elkaar bij toerbeurt afwisselende grietmannen. Laatstgenoemden hadden zowel binnen hun 'deel' als op het hogere niveau van de landsgemeente de macht om politieke besluiten te nemen, juridische geschillen te beslechten en leiding te geven aan de landsverdediging. De kwestie die ons boeit is nu hoe een elite die geen dienstverband met een vorst onderhield en daar ook geen status en privileges aan kon ontlenen, toegang tot de bestuursmacht had en behield. Essentieel daarbij is over welk economisch en sociaal kapitaal haar leden beschikten, welke voorrechten deze elite genoot, en in welke mate ze van onderop toetreding tot haar rangen toeliet.

De Friese elite van de vijftiende en late veertiende eeuw kennen we onder de benaming van hoofdelingen: *capitanei* in het Latijn.¹³ Deze mani-

12 O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986) 17-20; J.A. Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017) 30-36.

13 Meer hierover verderop in hoofdstuk 1.

festeerden zich in het hele Friese kustgebied tussen Vlie en Weser. Ze zagen zichzelf als edelen en werden ook door hun omgeving als zodanig beschouwd. Ze beschikten over verdedigbare stenen huizen (stinzen), bezaten flink wat grond, hadden soms een wapenknecht in dienst en bezetten vaak leidende posities in de steden en dorpen, op wereldlijk en ook kerkelijk terrein. Hun oorsprong en karakter als vastomlijnde dominante groep wordt door historici al sinds de zeventiende eeuw bediscussieerd: mogen hoofdelingen en hun voorgeslacht in gezamenlijkheid wel als adel worden aangeduid? Zo ja, vanaf welke periode: de periode van de *Lex Frisionum*, de volle middeleeuwen of eerst sinds de tijd dat ze zich de een na de ander hoofdeling gingen noemen en zich namens de landsgemeenten, maar ook buiten hen om, als politiek handelend manifesteerden? En hoe is hun onmiskenbare neiging tot uitoefening van persoonlijke of familieheerschappij te rijmen met het collectieve bestuur waarin ze volgens de traditie van de landsgemeenten geacht werden te participeren?

Onze eerste ambitie is hier om via de casus Rienck Hemmema, die ons een heldere blik op het kapitaal en voorkomen van een doorsnee-edelman uit de zestiende eeuw gunt, zicht te krijgen op het vermogen, de huwelijkspolitiek en het machtsstreven van de Westerlauwers Friese hoofdeling in de eeuw daarvoor. Wij menen zo'n benadering om twee redenen te mogen hanteren. De eerste is dat het niet vreemd is te veronderstellen dat in de nieuwe situatie na de vestiging van een centraal gezag in 1500 nog veel oude machtsmechanismen doorschemeren. Dat is onderzoekstechnisch van het grootste belang omdat er met betrekking tot Friesland voor de vijftiende eeuw nauwelijks, maar voor de zestiende eeuw juist veel bronnenmateriaal beschikbaar is. De tweede reden is een geheel andere: de hoofdelingen waarvan hier sprake is, stonden als edelen per definitie in een traditie. Net zomin als elders in Europa kon adeldom in de Friese situatie in een dag worden verkregen. In twaalfde en dertiende-eeuwse Friese rechtsbronnen klinkt dit door als bepaald wordt dat de edeling (*etheling*) over *ethel* of alodiaal grondbezit moet beschikken en dat hij als volboren lid van de samenleving drie wettige voorvaders in de mannelijke lijn dient te hebben.¹⁴ Met andere woorden, ook in middeleeuws Friesland kon iemand pas een 'edeling' zijn wanneer hij telg was van drie generaties voorouders met een voorbeeldig gedrag en een flink vermogen. Het systeem stond aldus klimmen en dalen toe, maar bood de bestaande groep wel bescherming door een vorm van vertraging en ballotage. Nemen we als voorbeeld Riencks vader Hette, die in de vroege zestiende eeuw op hoog niveau als districtsrechter en stinsbezitter

14 N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1966) 86-87.

kon opereren, dan mogen we veronderstellen dat diens voorouders al sinds de vroege vijftiende eeuw succesvol zijn geweest.

In het optreden van Rienck Hemmema, zijn ouders en zijn verdere familie hopen en denken we dus oudere gedragingen weerspiegeld te kunnen zien. Gedragingen die iets kunnen zeggen over de zelforganisatie van Friesland. We weten echter ook dat rond 1500 en in de decennia nadien van alles is veranderd. De opbouw van een vorstenstaat bood de diverse sociale groepen zowel kansen als bedreigingen. De reactie van de gevestigde adellijke geslachten op vernieuwing is daarmee even zo intrigerend. Dat – zoals verderop zal blijken – de Hemmema's geïnteresseerd waren in studie en bestuurlijke carrières, doet vermoeden dat handhaving aan de top alleen kon worden gegarandeerd wanneer men bij voortduring de ontwikkelingen af tatte.

Daarmee wil niet gezegd zijn dat de Friese hoofdelingenadel in veranderende omstandigheden alleen hoefde te letten op wat niet-adellijke vrije Friezen ondernamen om op de maatschappelijke ladder te stijgen. Ook in de Friese situatie was veel afhankelijk van een juist beheer van kapitaal. Daar hoorde bij dat veel familiegroepen de neiging hadden hun rijkdom af te schermen, risico's te mijden en toeval zoveel mogelijk uit te sluiten. Risico's waren er zeker. Oorlogs- en vetegeweld leidden vaak tot vroegtijdig overlijden van mannen, en een teveel of een gebrek aan kinderen konden zorgen voor bezitsvermindering of het einde van een familielijn. De strijd om het behoud en de vermeerdering van status was daarmee dynamisch, wat nog een extra reden was voor edelen om brede familieverbanden te smeden. We zullen zien welk voordeel dit de deelnemers bracht. Maar de adel was in politiek opzicht geen homogeen geheel. Het succes van de ene groep kon de opkomst van een andere frustreren. En ook binnen de afzonderlijke groepen was sprake van wedijver en streven naar distinctie. Uit alles wat we nu over de politieke geschiedenis weten, valt af te leiden dat vernieuwing of factoren van buitenaf per definitie door achtergestelde personen en groepen werden aangegrepen om de bestaande verhoudingen te doorbreken. Dat ging gepaard met partij- en factievorming die ook in de Friese situatie geregeld uitmondde in gewelddadige conflicten, waarbij de belangen van de diverse interne groepen soms verweven raakten met die van externe machten die invloed op de gang van zaken in Friesland wensten uit te oefenen. We willen daar niet te diep in duiken, maar ontkomen er niet aan een paar keer de bekende partijnamen van Schieringers en Vetkopers te laten vallen.

Vragen

Terug bij Rienck Hemmema gaat het er ons in deze studie om te onderzoeken hoe hij en zijn vrouw Ath Roorda, hun ouders en voorouders als edelen binnen hun verwantschapsnetwerken opereerden, daaruit diverse vormen van kapitaal verwierven, en tegelijkertijd ook hun bedrijven zo goed mogelijk uitbaatten om hun stand op te houden en te bestendigen. We grijpen daarbij terug op twee eerdere, Friestalige publicaties waarin de sociale achtergrond van de hoofdpersoon aan bod komt.¹⁵ De achterliggende vraag daarbij is of Riencks actieve bemoeienis met zijn boerderij en overige bezit model kan staan voor het op continuïteit gerichte economische gedrag van de Friese adel, en wat zijn situatie dan meer in het algemeen zegt over de vermogenspositie van die adel. Toegespitst op Rienck Hemmema staat daarbij het kapitaal waarmee hij en zijn vrouw moesten werken centraal. Wat kregen ze bij hun huwelijk mee en hoe verhiel dit zich tot het startvermogen van andere adellijke en rijke eigenerfde koppels in en buiten Friesland in de vijftiende en zestiende eeuw? Welke perspectieven hadden zij? Met andere woorden, hoe lang was de materiële polsstok waarmee zij en hun standgenoten konden springen in de competitie om eer en status? We knopen daarmee aan bij onderzoek dat André Köller eerder naar de huwelijksboedels van vorsten en adellijke families in het Noordwesten van het Duitse Rijk ondernam.¹⁶

Een tweede, meer afgeleid complex van vragen geldt het al dan niet vlotende karakter van de behuisde Friese boerderij die de basis van het adellijke vermogen vormde. Hoe stabiel was deze qua ligging en omvang? En in hoeverre moesten de eigenaar of gebruiker er wijzigingen in aanbrengen, bijvoorbeeld door het uitkopen van mede-geërfd en het afronden met aankopen van 'los land'? Was er ook sprake van concentratie van landbezit en van aaneengesloten complexen rond een stamgoed, of nemen we eerder een grote ruimtelijke dynamiek en spreiding waar, waarbij exploitatie-eenheden makkelijk wisselden van eigenaar?

-
- 15 Te weten, de paragraaf 'In ûndersyksperspektyf: de pleats fan Rienck Hemmema yn kaart', in: J.A. Mol en P.N. Noomen (red.), de *Prekadastrale Atlas fan Fryslân 1700/1640, IV, Frjentsjerteradiel en Frjentsjer* (Leeuwarden 1990) 19-27, en de genealogische bijdrage van D.J. van der Meer, 'De Pseudo-Burmania's en Rienck van Hemmema te Hitsum', *Genealogysk Jierboek* 1994, 22-38.
- 16 A.R. Köller, *Agonalität und Kooperation. Führungsgruppen im Nordwesten des Reiches 1250-1550* (Göttingen 2015) 2.6.3: 'Ehegeldzahlungen im spätmittelalterlichen Nordwesten'. Overigens vindt men de Ommelander en Westerlauwse Friese adel hier niet in de vergelijking meegenomen.

Bronnen en methode

De hoofdbron is het *Memoriael* zelf, bestaande uit een 45 folio's omvattend relatief klein handschrift van 19 bij 13 cm.¹⁷ Gerbenzon heeft er bij zijn editie een korte beschrijving van gegeven. Volgens zijn bladzijdenummering is fol. Iv blank gelaten en bevatten de volgende folio's IIr en IIv aantekeningen over de familie Hemmema in het Latijn en Fries, waarna van fol. 1r tot en met 41v de aantekeningen van inkomsten en uitgaven volgen van Rienck. Fol. 42r, 42v en 43r zijn opengelaten; de laatste bladzijde (43v) bevat een losstaand recept tegen kiespijn in het Latijn.

Over het slot van de financiële notities van Rienck Hemmema willen we hier nog wel opmerken dat deze, anders dan Gerbenzon en Slicher van Bath melden, niet precies van 1569 tot 1573 lopen – als zou het eind van het jaar 1573 ook het eind van het boek markeren – maar doorgaan tot 4 januari 1574. De auteur heeft op die datum acht lopen koren geleverd aan een zekere Foppe Liiuus in Franeker. En blijkens zijn aantekening over de geboorte van de tweeling Hette en Ruid op 29 december, in het begin van het boek, heeft hij de jongens hun naam gegeven op nieuwjaarsdag 1574.¹⁸ Hij kan dus met het krachtig geschreven *Finis* en het daartoe behorende symbool voor het einde erboven niet bedoeld hebben het kalenderjaar af te sluiten. Getuige zijn aanwezigheid als mede-erfgenaar in het testament van zijn broer Douwe van 3 februari 1574 (zie bijlage 3) was het ook niet zo dat hij in de januarimaand zijn dood voelde naderen. Wat dan wel de reden is geweest dat Hemmema in dit manuscript zijn aantekeningen niet heeft voortgezet, is een kwestie van speculeren.

Behalve op het *Memoriael* baseren wij ons op de *Tractatus de nobilitate*, ook wel het Burmaniaboek genoemd, een genealogisch handschrift uit 1597 betreffende de Friese adel van omstreeks 1600, en op diverse documenten uit familie- en rechterlijke archieven.¹⁹ De twee belangrijkste van die documenten bestaan uit testamenten²⁰ en een kleine twintig akten van huwelijk-

17 Zie de beschrijving van het handschrift bij Gerbenzon, 'Rekenboek', V-VI, vgl. noot 1.

18 'Riurdt de ionxte ... ende hem selm naemd op nijjers deij anno 1574.'

19 Tresoar, Archief familie Eysinga-Vegilin van Claerbergen, inv.nr. 2575. Voor (kleine) delen ervan zijn edities beschikbaar: P.N. Noomen en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania: Aelua van Witmarsum, Aelua van Bornwerd', *Genealogysk Jierboek* 1995, 141-176. De gegevens van Upcke van Burmania zijn overigens verwerkt, maar daarbij onkritisch vermengd met informatie uit andere genealogische handschriften, in: M. Haan Hettema en A. van Halmael (red.), *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel*, 2 dln. (Leeuwarden 1846). Meer recente en betere overzichten van beschikbare en mede op het Burmaniaboek gebaseerde data per familie treft men op de site van Simon Wierstra: www.simonwierstra.nl.

20 G. Verhoeven en J.A. Mol (red.), *Friese testamenten vóór 1550* (Leeuwarden 1994). Op de Fryske Akademy is verder een verzameling kopieën en afschriften van testamenten beschikbaar voor de periode 1550-1580.

Bome gerucht vā ee potbaker by Franker ii
perbome appelbome pruyl (cy) Kersebome voor
42 st (cy) betaelt de i Dierb

Vaer Riint Roorda van ons ontfangē ee lope van
ortē (cy) ee lope hoer hier op ontfangē 23 st an gelt (cy)
doet gevokē 36 st vā loe vrsupra dit geschiedt de 20 Dierb

Wibe Reijns (cy) irk gerucht in alles tot de laeffen Dierb. toe
betaelt 26 st Wibe ontfangē

Foppe Linnis gienert tot Franker 8 lope hoer de laeffe Dierb
noch Foppe jst geluert 8 lope hoer 33 lope 38 st de 4 January

Irk vā Foppe ontfangē 4 kintjes gaddē

Finis

Afb. 3. Fol. 41v met de laatste
bedrijfsaantekeningen uit het Rekenboek.

se voorwaarden, in het Fries ‘meckbrieven’ genoemd,²¹ alle uit de periode tot ca. 1560. Verder maken we gebruik van een weinig geraadpleegde belastinglijst uit 1504/1513, door ons de *Penninglijst* genoemd, waarin een kleine 200 edelen zijn genoteerd, elk met het bedrag waarvoor hij of zij werd aangeslagen. Door de namen en bedragen te vergelijken met die in andere beschikbare adelslijsten, onder meer uit het *Register van de Aanbreng* van 1511 hebben we geprobeerd een rangorde van de rijkste Friezen te maken: een *Quote 200* dus voor vroeg zestiende-eeuws Friesland. Die rangorde moet het dan mogelijk maken globale uitspraken te doen over familievermogens van Friese edelen in de voorafgaande halve eeuw maar ook over de decennia na 1513 tot de tijd van Rienck Hemmema.

Voor de context en ligging van het adellijke grondbezit in het algemeen kunnen we een beroep doen op de zogenoemde *Prekadastrale Atlassen fan Fryslân 1700/1640* waarin per gemeente de uitgebreide, per boerderij geordende gewestelijke politieke en fiscale grondboekhouding der ‘Stem- en Floreenkohieren’ met de kadastrale perceelregistratie van 1832 is verknoopt.²² Daarvan zijn voor ons verhaal vooral de atlassen van Franekeraardeel en Hennaarderadeel van belang. We hopen terreinwinst te boeken door voor deze grietenijen, waarin Rienck en Ath en hun families gevestigd waren, de boerderijen van 1640 te koppelen aan die van 1511 om ze vervolgens in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) te ontleden, zodat duidelijk kan worden hoeveel bezit aan boerderijen de adel en eigenerfden hadden, en hoe het zat met de accumulatie en spreiding ervan in de ruimte.

Indeling

Onze opzet is om na een inleidend hoofdstuk over het adelskarakter van de Friese elite tot 1500, in het tweede hoofdstuk aandacht te vragen voor de familienetwerken waarin Rienck Hemmema en zijn vrouw Ath Roorda opereerden. We hebben het dan over hun beider voorgeslacht in de vaderlijke en moederlijke lijn, dat is over Hemmema en Gratinga bij Rienck en over Roorda en Sassinga bij Ath. Waar nodig lopen we ook de generatie van hun grootouders en overgrootouders na. Een belangrijk punt daarbij betreft de

21 O. Vries, ‘In een werheyde dissis meckbrewis. Altfriesische Eheverträge, insbesondere ihre Terminologie’, in: Idem, *De taal van recht en vrijheid. Studies over middeleeuws Friesland* (Gorredijk 2012) 346-370.

22 J.A. Mol en P.N. Noomen (red.), *Prekadastrale Atlas fan Fryslân. De pleatsen fan 1700 en 1640 neffens de floreen- en stimkohieren*, 17 dln. (Leeuwarden 1988-2003). Zowel het kadastrale als prekadastrale materiaal is sinds 2007 in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) ingevoerd, waarmee het ook ruimtelijk kan worden ontleed. Zie daarvoor de publiekswier: www.hisgis.nl/fryslan.

omvang van het vermogen dat Rienck en Ath bij hun trouwen en de eerste jaren daarna verwierven.

In hoofdstuk drie stellen we de lens scherp op de moederlijke bezitslijn van Rienck Hemmema. Dat is omdat Rienck samen met zijn vrouw zijn centrale boerderij uit langs moederskant geërfde delen van dat (Gratinga-Ockinga) complex te Hitzum heeft kunnen en moeten opbouwen. De verhaallijn doet ons hier uitkomen bij de dorps-edelen van Hitzum uit het begin van de vijftiende eeuw. Zij bezaten er een stins en ten minste drie boerderijen met aaneengesloten grondbezit, naast en tussen de landerijen van de parochiekerk en de pastoor. Omdat het landschap sterk van invloed is geweest op de exploitatie van boerderijen, besteden we hier ook kort aandacht aan de indeling van de ruimte in en rond Hitzum. Doel is om na te gaan met welk soort land en machtposities de adelsgroep van Rienck in deze streek vanouds moest werken. Als vanzelf gaat daarbij de interesse ook uit naar de relatie met de kerk, meer in het bijzonder met de aan Sint Gertrudis gewijde parochiekerk van Hitzum en de later daarmee verbonden vicariestichting van de hoofdelingen van Hitzum.

In hoofdstuk vier doen we eerst een poging om vast te stellen welk deel van het voormalige Gratinga-Ockingacomplex in de jaren 1571 tot begin 1574 precies als boerderij door Rienck Hemmema is geëxploiteerd. Aansluitend daarbij wordt de vraag behandeld hoe Rienck hierop als boer actief is geweest en of zijn bedrijfsvoering werkelijk als vooruitstrevend kan worden aangemerkt, waarbij vanzelfsprekend ook zijn resultaten aan de orde komen. In hoofdstuk vijf gaat het er dan om het bedrijf en het bezitscomplex van Rienck te vergelijken met de boerderijen van andere, zowel adellijke als eigenerfde grondbezitters, maar ook met die van kloosters en parochiekerkinstellingen, in Franekeradeel en Hennaarderadeel.

Hoofdstuk zes biedt vervolgens een analyse van de adellijke vermogens in Friesland in de vijftiende en zestiende eeuw, op basis van de bovengenoemde *Penninglijst* van 1504/1513, de akten van huwelijkse voorwaarden en enkele andere meer kwantitatieve bronnen. De hoofdvraag is binnen welk adelsegment Rienck en zijn vrouw kunnen worden geplaatst. In hoofdstuk zeven ten slotte gaan we nader in op het leven van Rienck als edelman. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan zijn studie, status en levenswijze en die van zijn naaste familieleden in zijn eigen generatie en de generatie van zijn ouders en grootouders.

In de epiloog worden de lijnen ten slotte samengetrokken en presenteren we een model voor het gedrag van de Friese edelman als landbeheerder en boer in de zestiende en vijftiende eeuw.

1. Adel en hoofdelingen in middeleeuws Friesland

Op 8 juli 1504 werd hertog Georg van Saksen in Franeker als heer van Friesland gehuldigd door de ‘ghemeene ridderschap en hovelingen’.¹ Het overleg op de Landdag was de voorafgaande dagen moeizaam verlopen omdat de hertog de edelen pas als aparte stand had willen erkennen wanneer ze hun goederen aan hem hadden opgedragen om ze in leen terug te ontvangen. Dat was voor de meesten een stap te ver geweest. Om geen leenadel te hoeven worden, bleken ze echter wel bereid de hertog jaarlijks een belasting van de eenentwintigste penning op hun inkomsten uit land te betalen.² En die ging daar na lang wikken en wegen mee

-
- 1 *Worp van Thabor, Kronijk van Friesland, boek V*, J.G. Ottema (red.) (Leeuwarden 1871) 60-61. De eigenlijke titel van hertog Georg was ‘erfelijk gubernator namens de Rooms-koning van het Heilige Roomse Rijk’. Iets eerder, op 27 juni, 1 juli, 3 juli en 4 juli hadden diverse grietenijen, met als eerste groep die van de Franeker Vijf Delen, al een eed van trouw aan de hertog gezworen. Worp vat het zo samen als zou de hertog daarmee door de huislieden zijn gehuldigd, onder wie dan de eigenerfden en pachters verstaan kunnen worden. De term huislieden blijkt echter ook alleen wel voor pachters te zijn gebruikt. Zie hierna hoofdstuk 2.
 - 2 J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid* (Groningen 1907) 53-54.